Ramunė ANDRIUŠKAITĖ
Vilniaus pedagoginis universitetas

J. BALČIKONIO KALBOTYROS TERMINŲ SANDARA IR SAVITUMAS

Šiemet sukanka 115 metų, kai gimė vienas žymiausių lietuvių kalbininkų – Juozas Balčikonis, palikęs lietuvių kultūroje ryškius pėdsakus kaip leksikografas, pedagogas, vertėjas, redaktorius ir tautosakos rinkėjas. Nors atskiru leidiniu jis nėra išleidęs nė vieno savo kalbos mokslo darbo, tačiau įvairių jo straipsnių, recenzijų, atsiliepimų to meto periodikoje yra tikrai gausu. J. Balčikonio veikla labiausiai siejama su kalbos normintojo ir tvarkytojo darbu. Jis labai rūpinosi gimtosios kalbos taisyklingumu, siekė tobulinti ir rašomąją, ir šnekamąją kalbą, sekė, kaip kalbama mokyklose, per radiją, kaip rašoma knygose ir laikraščiuose.

J. Balčikonio vardas minimas tarp žymiausių leksikografų vardų, nes be jo mes neįsivaizduojame didžiojo lietuvių kalbos žodyno. Šis kalbininkas labai stengėsi, kad K. Būgos surinkta žodžių kartoteka nenueitų veltui ir, remdamasis jo atliktu leksikografiniu darbu, ėmėsi organizuoti „Lietuvių kalbos žodyno“ rengimą ir leidimą.

Dirbdamas kalbos normintojo ir dėstytojo darbą, kaip „Lietuvių kalbos žodyno“ redaktorius rinkdamas ir tvarkydamas žodžius, J. Balčikonis ne kartą susidūrė su įvairių sričių terminais, todėl jis turėjo domėtis ir terminologijos dalykais. Šioje srityje J. Balčikonis pradėjo dirbti dar jaunystėje. Voroneže jis padėjo J. Jablonskiui kurti ir tvarkyti matematikos bei kitų sričių terminus. 1925 m. parašė straipsnį „Dėl terminologijos komisijos darbo“, kuriame gina seniai pasiskolintus terminus. 1939 m. paskelbė straipsnį „Mūsų kalba ir terminologija“, kuriame aprašė kai kuriuos terminų raidos ir kūrimo dalykus, yra parašęs keletą straipsnelių apie atskirų terminų vartojimo atvejus. Šiuo metu mums patiems J. Balčikonio vartota kalbotyros terminija gali būti įdomus tyrimo objektas. Jo graži taisyklinga kalba yra puikus pavyzdys mūsų dienų kalbininkams ir terminų kūrėjams.

Būdamas atsidavęs savo darbui kalbininkas ir iš dalies terminologas, J. Balčikonis stengėsi tiksliai parinkti ir vartoti kalbotyros terminus savo darbuose. Kadangi XX amžiaus pradžioje dar tebebuvo kuriama ir norminama bendrinė lietuvių kalba, rašomos jos norminamosios gramatikos, lietuviška kalbotyros terminija taip pat buvo nenusistovėjusi ir nenuosekli. Kalbininkai turėjo laisvę pasirinkti, kokius terminus vartoti ir dažnai bandė kurti naujus. Toks terminų nepastovumas atsispindi ir J. Balčikonio raštuose. Neretai ypač savo ankstyvuosiuose straipsniuose ar recenzijose jis diskutuoja su kolegomis dėl vieno ar kito kalbotyros termino tikslingumo. J. Balčikonio kaip kalbininko veikla apima ilgą laikotarpį – nuo 1918 iki 1968 metų, todėl jo darbuose atsispindi kalbotyros terminų atrankos ir įsigalėjimo raida. Juose labai daug ir šiandien visuotinai vartojamų terminų, tačiau randama ir nemažai senesnių jų variantų, įdomių terminologijos istorijai. Didelę dalį kalbotyros terminų yra sukūręs ir įtvirtinęs J. Jablonskis, o J. Balčikonis juos perėmė.Tačiau, nors ir labai gerbdamas vyresniojo kolegos autoritetą, ne su visais jais sutiko ir nevengė kurti naujų savų terminų.Taigi savo įvairove J. Balčikonio vartota kalbotyros terminija yra įdomi ir verta tyrinėti.

Kadangi J. Balčikonio kalbos palikimas yra labai plačiai išsibarstęs po įvairius periodinius spaudinius, o šiuo metu teturime vienintelį leidinį, kuriame sukaupta didžioji jo dalis, – J. Balčikonio „Rinktinius raštus“, tai būtent juose rasti kalbotyros terminai čia yra tyrinėjami. Šiose dviejose knygose aptikti 1026 kalbotyros terminai. Kadangi J. Balčikonis nebuvo vienos kurios srities specialistas, šie terminai yra labai įvairūs ir priklauso beveik visoms kalbotyros šakoms. Didžiąją jo vartotų kalbotyros terminų dalį sudaro morfologijos terminai – jų yra 43,9 %. Antri pagal gausumą sintaksės terminai – 15,5 %. Tai nenuostabu, kadangi morfologijos ir sintaksės buvo plačiausiai mokoma, be to, tai yra didžiausios kalbos mokslo šakos. Pridurtina, kad kalboje daugiausia pasitaiko kaip tik šių dviejų sričių klaidų, tad J. Balčikonis kaip kalbos normintojas dažniausiai su jomis susidurdavo ir aptardavo savo darbuose. Morfologijos terminų ypač gausu dar ir todėl, kad morfologijos paskaitose, skirtose Panevėžio gimnazijos mokiniams, vartojama labai daug senesnių terminų

variantų, kurie papildo ir taip didelę morfologijos terminų sistemą. Kitomis kalbos mokslo sritimis kalbininkas domėdavosi rečiau, specialiai jų netyrinėjo, todėl ir tokių kalbotyros terminų jo darbuose pasitaiko mažiau ir rečiau. Beveik po tiek pat J. Balčikonio „Rinktiniuose raštuose" rasta fonetikos (9,4%) ir leksikologijos (9%) terminų. Fonetikos pagrindus J. Balčikonis išdėstė jau minėtuose Panevėžio gimnazijos paskaitų konspektuose. Leksikologijos jis sistemingai netyrinėjo, bet labai domėjosi senaisiais Lietuvos vietovardžiais. Palyginti daug jo darbuose pasitaiko bendrųjų kalbotyros (7,5%) ir akcentologijos (6,3%) terminų, o visų kitų tėra vos po keliolika ar keliasdešimt: rašybos ir skyrybos – 3,2%, dialektologijos – 2,8%, žodžių darybos ir stilistikos – vos po 1,2%, nes šios dvi kalbotyros šakos dar palyginti mažai buvo ištirtos.

J. Balčikonio vartoti kalbotyros terminai yra gana įvairūs ir savo kilme. Kaip žinoma, yra du terminų kūrimo būdai – panaudojant gimtosios kalbos leksikos išteklius ir skolinant terminus iš svetimų kalbų. Jau pats kalbos mokslas lyg ir įpareigotų, kiek galima, išsiversti savos kalbos priemonėmis. Tačiau, kaip ir kiekvienas senas mokslas, kalbotyra turi tam tikrą kiekį pasiskolintų tarptautinių terminų. Tiesa, reikia pripažinti, J. Balčikonis stengėsi jų vartoti kuo mažiau.

Vienas iš lietuviškų terminų kūrimo būdų yra pagrindinių ar šalutinių žodžių reikšmių terminologizacija. Ji yra susijusi su semantiniais pokyčiais: terminologizuotas žodis gauna specialią, tiksliai apibrėžtą reikšmę. Terminologizuotų kalbotyros terminų apskritai yra visai nedaug, o J. Balčikonio „Rinktiniuose raštuose" – tik 4,5%. Tai esminės kalbotyros sąvokos, vartotos bendrinėje kalboje nuo seniausių laikų, pvz.: *garsas* I 40[1], *kalba* I 37, *šneka* I 233, *vardas* I 39, *žodis* II 39, kurių buvo terminologizuotos pagrindinės reikšmės. Iš terminų, kurie gauti, terminologizavus kitas žodžių reikšmes, galima paminėti šiuos: *asmuo* II 51, *giminė* I 182, *laikas* II 44,

[1] Šalia pavyzdžių nurodyta termino pavartojimo vieta – romėniškais skaitmenimis žymimas J. Balčikonio „Rinktinių raštų" tomas, arabiškais puslapis. Sutrumpinimas *ct* rodo, kad pavyzdys pavartotas citatoje.

laipsnis II 36, *skaičius* II 17, iš originalesnių terminų, kuriuos vartojo J. Balčikonis, – *būdas* „nuosaka" II 47, *kryptis* „kreipinys" II 132, *liemuo* „kamienas" II 95, *vaizdas* „veikslas" II 51.

Antrasis būdas, kai termino kūrimui yra panaudojama sava leksika – tai terminų darymas, pasitelkiant žodžių darybos priemones. Šis terminų kūrimo būdas yra populiariausias. Kalbotyros terminams kurti yra pasitelkiami visi keturi žodžių darybos būdai. St. Keinys nustatė, kad ypač daug lietuvių kalboje pasidaroma priesaginių terminų[2]. Kur kas mažiau terminų padaroma su priešdėliais, galūnėmis ir sudūrimo būdu. J. Balčikonio „Rintiniuose raštuose" vartojami 236 (23%) vienažodžiai kalbotyros terminai. Didžioji dalis jų (60,7%) yra dariniai. Priesagų vedinių yra dvigubai daugiau nei visų kitų – 64%. Jie dažniausiai yra pamatuojami veiksmažodžiais, pvz.: *derinimas* II 94, *valdymas* II 97, *jungtis* II 107, *linksniuotė* I 99, *tarmė* I 43, *skolinys* I 162, *atitikmuo* I 232, *davininkas* II 18, *veiksnys* I 261, *neigtukas* I 200. Mažiau priesagų vedinių yra išvesta iš daiktavardžių, pvz.: *dalelė* I 39, *kablelis* II 131, *įrankininkas* I 40ct, *galūnė* II 12, *garsynas* II 194, *aplinkybė* II 105, ir vos keli iš būdvardžių, pvz.: *veiksmažodiškumas* II 113, *bendratis* I 101, *aukštaičiai* I 73.

Nors tarp priesagų ir galūnių darybos yra nemaža panašumų, galūnių vedinių kalbotyros terminijoje labai mažai – 10,6%. Dažniausiai jie yra išvedami iš veiksmažodžių, pvz.: *intarpas* I 300, *posakis* I 140, *priesaga* I 95, *nuosaka* II 92, *sąmazga* II 122, *pabaiga* I 38ct, *jungė* II 98; triskart mažiau iš vardažodžių, pvz.: *balsis* II 5, *raidė* II 4. Pačios dariosios galūnės yra *-a* ir *-is*.

J. Balčikonio vartoti priešdėlių vediniai yra sudaryti su šešiais priešdėliais – *prie-* (*priebalsis* II 65, *priegaidė* I 99, *prielinksnis* II 75, *prieveiksmis* II 73), *pa-* (*padalyvis* II 50, *pavardė* I 74), *pro-* (*prokalbė* I 232ct), *pra-* (*pravardė* I 137), *po-* (*polinksnis* I 301), *ant-* (*antraštė* I 201). Jie sudaro 8,4% visų vienažodžių terminų.

Antroje vietoje pagal dažnumą yra kalbotyros terminų dūryba. J. Balčikonio kalbotyros terminijoje dūrinių yra 15,5%. Jie būna dviejų tipų – nusakomieji ir valdomieji. Nusakomieji dūriniai gali turėti

---

[2] Keinys St. *Terminologijos abėcėlė*. Vilnius, 1980. P. 70.

abu daiktavardinius sandus (*asmenvardis* I 267, *veiksmavardis* II 46, *jausmažodis* II 132, *pusbalsis* II 7, *kamiengalis* I 357), būdvardinį ir daiktavardinį sandą (*senkalbė* I 231, *slapyvardis* I 266), skaitvardinį ir daiktavardinį (*dvibalsis* II 6). Valdomasis dūrinys pasitaikė tik vienas (*kalbotyra* I 97).

Daugelį lietuvių kalbotyros naujadarų sukūrė žymūs lietuvių kalbininkai, ypač didelį darbą šioje srityje nuveikė J. Jablonskis. Jis pasiūlė tokius naujadarus, kaip *asmenavimas* I 198, *bendratis* I 101, *būdinys* I 136, *kreipinys* II 132, *ištiktukas* I 300, *padalyvis* II 50, *garsynas* II 194, *rašmuo* I 186, *veikslas* I 300, *veiksmavardis* II 46. Iš S. Daukanto vartotos kalbotyros terminijos visam laikui išliko *būdvardis* II 16, *daiktavardis* II 28, *linksnis* II 39, iš K. Jauniaus – *naujadaras* I 46, *pusbalsis* II 7, *jaustukas* II 79. K. Būga pirmas ėmė vartoti terminus *prieveiksmis* II 93, *skolinys* I 162, *tarmė* I 43, *linksniuotė* I 99, A. Baranauskas – *raidė* II 4, *rašyba* I 86, *sakinys* II 89, *skaitvardis* II 41. Išsamiai lietuvių kalbotyros terminų kilmę ir istoriją tyrinėjo A. Balašaitis[3].

Tarptautiniai kalbotyros terminai daugiausia yra sudaryti klasikinių – graikų ir lotynų – kalbų pagrindu. Taip yra todėl, kad senesniais laikais Europos kalbų gramatikos buvo rašomos pagal graikų ir lotynų gramatikų pavyzdį, o jose vartojami lotyniški terminai. Vėliau graikų ir lotynų kalbų žodžių pagrindu buvo prikurta ir naujų terminų. J. Balčikonis vartojo 41 graikiškos kilmės terminą, pvz.: *alfabetas* II 244, *apostrofas* I 247, *dialektas* II 141, *enklitikas* I 316, *etimologija* I 40 , *filologija* II 154, *fonetika* I 198, *frazeologija* I 107, *gramatika* II 4, *hidronimas* I 371, *leksika* I 198, *metatezė* I 382, *onomastika* I 352, *ortoepija* I 201, *semasiologija* II 81, *sintaksė* II 81 ir kt., ir 42 lotyniškos kilmės terminus, pvz.: *afiksas* I 264, *afrikata* I 271, *direktyvas* I 394, *geminata* I 327, *hibridas* I 179, *inesyvas* I 394, *infinityvas* II 85, *intonacija* II 82, *konsonantizmas* I 233, *partikula* I 333, *predikacija* II 313, *sufiksas* II 40, *terminas* I 43, *vokalizmas* I 232ct, *atributyvinė funkcija* I 316 ir kt. Visi šie terminai yra

---

[3] Žr. Balašaitis A. *Lietuvių kalbotyros terminų istorija.* Vilnius, 1961. (disert. rankr.)

šiek tiek aplietuvinti, tačiau J. Balčikonis vartojo ne tik lotyniškos kilmės, bet ir tos kalbos formos terminų, pvz.: *dativus absolutus* I 309 (naudininkas su padalyviu), *gradus comparativus* II 144 (aukštesnysis laipsnis), *nomina actionis* I 180 (veiksmo vardai), *verbum transitivum* I 182 (galininkinis veiksmažodis). Tiesa, pastarieji terminai dažniausiai pateikiami kaip patikslinimai šalia lietuviškųjų. Tai, matyt, irgi lotynų kalbos, kaip mokslo kalbos, tradicijos įtaka.

Iš kitų kalbų kilusių tarptautinių terminų tėra palyginti mažai – vos vienas kitas, pavyzdžiui, iš prancūzų kalbos atėjo *žargonas* I 49, iš vokiečių kalbos – *šriftas* II 265.

Kai kurie iš minėtų tarptautinių terminų tarnauja hibridinių terminų darybai. J. Balčikonio „Rinktiniuose raštuose" tokių terminų yra net 123. Vienažodžių hibridų pasitaiko labai mažai. Jie dažniausiai yra sudaryti iš lotynų ir graikų kalbų šaknų: *akcentologija* I 93, *terminologija* I 99. Kur kas didesnę dalį sudaro hibridiniai žodžių junginiai – sudėtiniai terminai. Dešimt tokių terminų susideda iš dviejų skirtingos svetimos kilmės žodžių ir tokia forma yra paskolinti iš kitų kalbų. Dažniausiai derinami graikiškos ir lotyniškos kilmės žodžiai, pvz.: *gramatinė* (gr.) *forma* (lot.) II 88, *sintaksės* (gr.) *terminas* (lot.) II 111, *sintaksinė funkcija* I 316; po vieną terminą sudaryta iš prancūziškos ir vokiškos kilmės žodžių – *gotiškas šriftas* I 234, iš graikų bei italų kalbos žodžių – *gramatinis trafaretas* II 111. Didžioji dalis mišrios kilmės sudėtinių terminų yra tokie, kurių vienas žodis lietuviškas, o kitas – tarptautinis. Tokia jų struktūra rodo, kad jie buvo ne paskolinti, o sudaryti lietuvių kalbotyroje. Jų rasta 113, ir juos galima skirstyti į dvi grupes.

Pirmajai grupei priklauso tokie hibridiniai sudėtiniai terminai, kurių pagrindinis narys yra svetimos kilmės, o rūšinę sąvoką žymintis pažyminys – lietuviškas, pvz.: *beasmenė forma* II 139, *daugskaitinė forma* I 383, *sangrąžinė forma* I 351, *asmenavimo sistema* II 197, *nuosakos kategorija* II 18, *kirčiavimo paradigma* II 189, *padalyvinė konstrukcija* I 311, *šaukiamoji intonacija* II 13, *kalbos norma* I 315, *lyginamoji fonetika* I 323, *pažymimasis artikelis* I 156ct.

Antrąją hibridinių sudėtinių terminų grupę sudaro tokie žodžių junginiai, kurių pirmasis narys yra svetimos kilmės. Tada paprastai

tarptautinis terminas žymi tam tikros gramatinės sąvokos rūšinę ypatybę, pvz.: *abstraktinis žodis* I 118, *akūtinė priegaidė* I 375, *analitinė kalba* II 84, *cirkumfleksinė priegaidė* I 375, *fonetinė ypatybė* II 197, *gramatinė reikšmė* I 113, *sintetinė kalba* II 84.

Tarptautinių terminų yra kiekvienoje mokslo šakoje. Tai ekonominio, politinio ir kultūrinio tautų bendravimo pėdsakai. Tarptautinių ir lietuviškų terminų vartojimas priklauso nuo autoriaus polinkių ir tik autorių pasirinkimas lemia vienų ar kitų žodžių paplitimą. Tačiau kartais svetimieji žodžiai nepagrįstai stumia iš kalbos gerus lietuviškus atitikmenis. J. Balčikonis gerai suprato savos, lietuviškos, leksikos vertę, nes jo darbuose tarptautinių terminų vartojama mažai (9% visos terminijos) ir palyginti retai. Tačiau pasitaiko keletas tarptautinių ir lietuviškų sinonimiškai vartojamų terminų porų, pvz.: *alfabetas* II 244 – *abėcėlė* II 4, *infinityvas* II 85 – *bendratis* I 101, *dialektas* II 141 – *tarmė* I 43, *fleksija* I 254 – *galūnė* II 12, *lingvistika* I 229 – *kalbotyra* I 97, *neologizmas* I 163 – *naujadaras* I 46, *partikula* I 333 – *dalelytė* I 103, *sufiksas* II 40 – *priesaga* I 95.

Didžiausią J. Balčikonio vartotų kalbotyros terminų dalį sudaro dvižodžiai sudėtiniai terminai, įvardijantys rūšines kalbotyros sąvokas – jų yra 668 (65,11%). Juos galima skirstyti į dvi grupes: derinamojo pažyminio ir valdomojo pažyminio junginius. Pirmosios grupės sudėtinių terminų pažyminiai dažniausiai reiškiami įvairiais būdvardžiais – paprastaisiais (*siauras balsis* II 146, *svetimas žodis* I 103, *nepastovus kirtis* I 233ct, *tarpiškas valdymas* II 98), įvardžiuotiniais (*bendroji gimtis* II 17, *grynasis tarinys* II 112), priešdėlio vediniu (*beasmenis sakinys* I 261, *bevardė gimtis* I 93), sudurtiniu būdvardžiu (*vienskiemenis žodis* I 385, *galaliežuvis priebalsis* II 10, *tvirtapradis ilgumas* I 40, *vienarūšis sakinys* II 120), ypač dažnai priesagos *-inis* būdvardžiais (*būdvardinis prieveiksmis* I 180, *balsinis asmenavimas* I 73, *nosinė balsė* II 6, *išplėstinis pažyminys* I 39ct, *kaltinis vardas* I 76, *tiesioginė nuosaka* I 361, *kelintinis skaitvardis* II 41). Palyginti dažnai sudėtinio termino derinamuoju pažyminiu eina dalyviai: *aiškinamasis žodis* I 109, *jungiamasis balsis* I 226, *liepiamoji nuosaka* I 276, *pritampamas papildinys* II 98, *teigiama prasmė* II 135,

tvirtinamoji aplinkybė II 106, daug rečiau – kelintiniai skaitvardžiai, pvz.: *antrasis laipsnis* I 39, *ketvirtasis linksniavimas* II 18, *pirmasis asmuo* I 229, *trečiasis asmenavimas* I 355. Rečiausias gramatinis dvižodžių terminų tipas – iš dviejų daiktavardžių vardininkų, pvz.: *vakariečiai aukštaičiai* II 147, *pajūriškiai žemaičiai* II 145, *antrininkė dalis* II 96.

Valdomojo pažyminio junginiai yra retesni nei derinamojo pažyminio. J. Balčikonio „Rinktiniuose raštuose" jų perpus mažiau nei pirmojo tipo. K. Gaivenis siūlo tokius sudėtinius dvižodžius terminus smulkiau skirstyti pagal pagrindinį, o ne šalutinį dėmenį[4], atsižvelgiant į tai, ar pagrindinis dėmuo yra konkretusis ar abstraktusis daiktavardis (*būdo aplinkybė* II 106, *draugės įnagininkas* II 86, *kalbos vienetas* II 140, *traukos veiksmažodis* I 161, *etimologijos žodynas* II 283, *kamiengalio balsis* I 271, *Zietelos tarmė* I 363, *kalbų grupė* I 231), veiksmažodžių abstraktas (*būdvardžių daryba* I 271, *linksnių vartojimas* I 42, *tarmės aprašymas* II 159, *balsių kaita* I 298, *derinimo priklausymas* II 97, *kirčio šokinėjimas* I 100), rečiau – būdvardžių abstraktas (*balsio ilgumas* I 180, *kalbos gyvumas* I 107, *priebalsio minkštumas* II 144, *kirčio nepastovumas* I 233ct).

Perpus mažiau tyrinėjamame šaltinyje rasta trižodžių terminų – 104 (10,14%). Pagal juos sudarančias kalbos dalis šie terminai yra labai įvairūs ir galima išvesti 19 jų tipų. Tačiau pagal narių tarpusavio ryšius juos galima skirstyti tik į tris grupes[5].

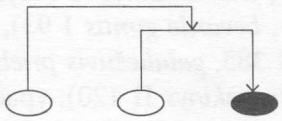

[4] Gaivenis K. Dvižodžiai sudėtiniai terminai dabartinėje lietuvių kalboje // *Lietuvių kalbotyros klausimai.* Vilnius, 1975. T. 16. P. 60.

[5] Gaivenytė J. Lietuviškų ir angliškų keturžodžių technikos struktūrų sugretinimas // *Terminologija ir dabartis.* Kaunas, 1997. P. 91–96.

Pirmosios grupės trižodžių terminų pažymimieji nariai susiję su pagrindiniu dėmeniu įtraukimo būdu. Pagrindinis narys su viduriniu pažymimuoju nariu sudaro pirminį žodžių junginį, o šį apibūdina antrinis pažymimasis narys. Pvz.: *išskirtinė kalbos dalis* II 130, *lyginamasis kalbų uždarumos pučiamasis priebalsis* I 232.

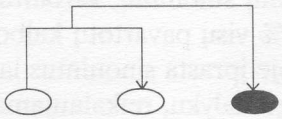

Antrosios grupės trižodžių sudėtinių terminų pažymimieji dėmenys taip pat įtraukimo būdu yra susiję su pagrindiniu, tik įtraukimo kryptis kita. Pirminis žodžių junginys yra sudarytas tarp abiejų pažymimųjų narių. Antrasis daiktavardžiu išreikštas dėmuo valdo pirmąjį būdvardinį dėmenį, o visas žodžių junginys apibūdina pagrindinį valdantįjį dėmenį. Pvz.: *užpakalinės eilės balsis* I 395, *vakarinių aukštaičių tarmė* I 233, *tiesioginės nuosakos forma* II 136, *einamojo veiksmo vaizdas* II 51, *veikiamosios rūšies dalyvis* I 42ct, *veiksmo galo veiksmažodis* I 377.

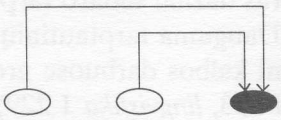

Trečiosios gramatinės schemos sudėtiniai terminai sudaryti iš pagrindinio nario – pažymimojo žodžio ir dviejų jam priklausančių savarankiškų pažyminių. Pvz.: *šalutinis aplinkybės sakinys* II 125, *šalutinis tarinio sakinys* II 124, *būsimasis sudurtinis laikas* II 45, *būtasis mėgintinis laikas* II 49, *sutrauktasis šalutinis sakinys* II 130, *pabrėžiamasis įvardžiuotinis būdvardis* I 316

Šios trys terminų rūšys vyrauja terminijoje. Kitų rūšių sudėtiniai terminai yra labai reti – 16 keturžodžių terminų ir 2 penkiažodžiai terminai.

Kalbotyros terminų įvairovė J. Balčikonio „Rinktiniuose raštuose“ yra labai didelė. Šiame leidinyje yra sudėti viso jo gyvenimo darbai. Per tą laikotarpį lietuvių kalbos mokslas labai kito: buvo plėtojamos tradicinės kryptys, kuriamos naujos teorijos, taisyklės, randami nauji kalbos tyrimo atžvilgiai, vieni terminai seno, buvo kuriami nauji ir tobulinami seni. Todėl kalbotyros terminijoje galima rasti įvairių netikslumų, terminų sinonimų, variantų. J. Balčikonio darbuose jie sudaro apie 17% visų pavartotų kalbotyros terminų.

Terminologijos teorijoje įprasta sinonimus laikyti terminijos yda, nereikalingu ir net žalingu dalyku, reikalaujama terminų ir jų dalių bei dėmenų sinonimiją šalinti, kad kiekviena sąvoka būtų pavadinama tik vienu terminu[6]. Tačiau pasiekti visiško terminų besinonimiškumo yra labai sunku. Kiekvieno termino įsitvirtinimas kurio nors mokslo sistemoje yra ilgas ir sudėtingas – reikalingas visiškas tos srities mokslininkų susitarimas, bet tai pasiekiama negreitai. Todėl kiekvienu bet kurios mokslo šakos raidos etapu vartojama dalis sinonimiškų terminų.

J. Balčikonis didžiąją savo kalbotyros terminų dalį perėmė iš J. Jablonskio. Jo darbuose visokių terminų netikslumų tėra nedaug. Jų pasitaiko dėl ilgo šio kalbininko darbo bei kalbotyros terminijos formavimosi laikotarpio. Kaip buvo minėta, aptariant kalbotyros terminų kilmę, sinonimų poras dažnai sudaro tarptautiniai terminai ir lietuviški jų atitikmenys. Dauguma tarptautinių terminų yra seni ir įprasti, dažnai pavartojami kalbos darbuose greta lietuviškųjų (*sufiksas* II 40, *predikacija* II 313, *lingvistika* I 229). Tik vienas J. Balčikonio raštų kalbotyros terminas *partikula* I 333 dabartinėje lietuvių terminijoje beveik nevartojamas.

Kas kita, kai terminijos sistemoje funkcionuoja lietuviški sinonimai, kurių buvimas šalia pažeidžia terminų tikslumo principą ir gali sukelti painiavos. Jei žiūrėtume į J. Balčikonio vartotą kalbotyros terminiją kaip į nedalomą visumą, aptiktume nemažai terminų, kurie įvardijami keletu skirtingos raiškos žodžių. Tačiau toks požiūris šio kalbininko atžvilgiu būtų klaidingas. Daugelio jo tą pačią kalbo-

[6] Keinys St. *Min. veik.* P. 98.

tyros sąvoką įvardijančių terminų negalima laikyti tikrais sinonimais, nes jie kalboje funkcionavo ne tuo pačiu metu. Yra didelis skirtumas tarp jo vartotų terminų iki penkto dešimtmečio ir po jo. Dalis pirmojo laikotarpio terminų praktiškai sutampa su ankstyvaisiais J. Jablonskio vartotais kalbotyros terminais, kurie vėliau buvo išstumti dabartinių terminų tiek paties J. Jablonskio, tiek J. Balčikonio darbuose. Pavyzdžiui, imkime terminą *veiksmavardis* II 46, kurį vėliau pakeitė terminas *bendratis* I 136. Senesniuose J. Balčikonio kalbos darbuose *veiksmavardžiu* buvo vadinamos kai kurios nekaitomos veiksmažodžio formos. J. Jablonskis *veiksmavardžiais* laikė bet kokias iš tikrųjų veiksmažodžių padarytas formas, į jų kategoriją įtraukdamas ir dalyvius, padalyvius, pusdalyvius. J. Balčikonis suprato šią sąvoką siauriau, todėl jo ankstyvojoje terminijoje be *bendraties* aptinkami tik du veiksmavardžiai – *aplinkybinis veiksmavardis* II 51 (vėliau *būdinys* I 136) ir *siekiamasis veiksmavardis* II 58. Pastarąjį terminą J. Jablonskis vadino *siekiamuoju sakymu*, kol abiejų nepakeitė patogesnis ir dailesnis terminas *siekinys* I 224.

Kurį laiką J. Balčikonis vartojo taip pat iš J. Jablonskio perimtą terminą *sakomasis būdas* veiksmažodžio nuosakoms įvardinti. Juo buvo remiamasi ir rūšinėms sąvokoms sudaryti – *liepiamasis būdas* II 46, *geidžiamasis būdas* II 46, *tariamasis būdas* II 46, o vietoje dabartinės *tiesioginės nuosakos* vartotas *reiškiamasis būdas* II 45. Žodis *būdas* yra per daug abstraktus. Dabartinis terminas *nuosaka* pamatiniu žodžiu *nusakyti* yra susijęs su kalbėjimo aktu, taigi ir tinkamesnis kalbos terminų sistemai. Tokių abiejų kalbininkų vartotų senesnių terminų būta ir daugiau: *liemuo* I 95 (vėliau *kamienas* II 12), *įrankininkas* I 40 (vėliau *įnagininkas* I 100), *didžioji* arba *svarbioji sakinio dalis* II 96 (vėliau *pagrindinė*), *sąjunga* II 76 (vėliau *jungtukas*), *dvigubas* (vėliau *dvejybinis*) *naudininkas* II 104 /*galininkas* II 104 / *linksnis* II 104. Kai kurie iš naujesnių terminų tikslesni, o kiti kaip *įrankininkas* ir *įnagininkas* lygiaverčiai tiek savo reikšme, tiek raiška.

Kita ankstyvosios J. Balčikonio terminijos dalis yra jo vieno vartota ir galbūt sukurta, nors dėl vienokių ar kitokių priežasčių vėliau jos buvo atsisakyta. Veiksmažodžio veikslams pavadinti jis vartojo

terminą *vaizdas* II51, o veikslų rūšis įvardijo savotiškai, skirtingai nuo tuo pat metu jau dabartinius terminus vartojusio J. Jablonskio: *einamojo veiksmo vaizdas* II 51 ir *pabaigtojo veiksmo vaizdas* II51. Nors savo reikšme jie niekuo nesiskiria nuo dabartinių terminų *eigos* ir *įvykio veikslas* bei tiksliai išreiškia tas pačias sąvokas, vis dėlto yra gremėzdiški ir nepatogūs vartoti. Gal dėl to, o gal dėl kitų priežasčių J. Balčikonis vėlesniuose darbuose jų atsisakė. Kitokį žodį jis vartojo ir naudininko linksniui įvardyti – *davininkas* II18. Tai vertinys iš lotynų kalbos termino *dativus*, be to, vienintelis iš linksnių pavadinimų pamatuotas veiksmažodžiu, todėl pažeidė jų darybos sistemą ir vėliau buvo išstumtas *naudininko*. Iš kitų kalbininko vartotų originalesnių terminų dar galima paminėti *stovį* II 46 (*dalyvio rūšį*): *veikiamasis stovis* II 46 (*veikiamoji rūšis* I 302), *kenčiamasis stovis* II 46, *kenčiamasis dalyvis* II 47 (*neveikiamoji rūšis*, *neveikiamasis dalyvis*), taip pat *pabaigos laiką* II 63, bet vėliau vartojo terminą *būtasis laikas*, terminus *betarpiškas valdymas* II 98 ir *tarpiškas valdymas* II98 (dabar *tiesioginis* ir *netiesioginis valdymas*). Šie du pastarieji, valdymo rūšis įvardijantys J. Balčikonio terminai yra netgi šiek tiek tikslesni nei dabartiniai.

Be aptartųjų terminų, kurie nesudaro sinoniminių porų, J. Balčikonio „Rinktiniuose raštuose" aptikta keletas terminų, kuriuos galima būtų laikyti sinonimais, nes jie ir įvardija tą pačią sąvoką, ir buvo vartojami tuo pačiu laiku. Pirmiausia jo raštuose svyruoja kirčio tipų pavadinimai: *pastovus kirtis* I 95 – *nekilnojamas kirtis* I 383 – *nešokinėjantis kirtis* I 372 ir analogiškai *nepastovus kirtis* I 233 – *kilnojamas kirtis* I 202. Tai nesuvienodinti, paraleliai vartojami terminai. Jų būta ir daugiau, pvz.: *mišrusis dvigarsis* I 366 – *mišrusis dvibalsis* I 394, *perkeltinė prasmė* I 361 – *perkeltinė reikšmė* I 198, *prokalbė* I 232 – *senkalbė* I 231, *forma* I 185 – *lytis* I 179, *beformis žodis* II 82 – *belytis žodis* I 40 (=*nekaitomas žodis*), *savaiminis naudininkas* I 276 – *savarankiškas naudininkas* I 260 (=*subjekto naudininkas*), *literatūrinė kalba* I 231 – *bendrinė kalba* I 105, *išskirtinė kalbos dalis* II 130 – *izoliuotoji kalbos dalis* II 130 (Ši sąvoka J. Jablonskio gramatikose dar vadinta *sutrauktaisiais šalutiniais sakiniais*), *pabrėžiamasis žodelis* I 289 – *pabrėžiamoji dalelė* I 308.

Iš savotiškesnių sinonimų porų galima paminėti *jungė* II 98 – *prielinksnis* II 75 ir *sangrąžinė dalelytė* I 269 – *sangrąžinis įvardis* I 333. Jos įdomios netikėtais reikšmių rakursais. J. Jablonskis yra sudaręs terminą *jungė* kaip vieną iš termino *jungtukas* variantų, o J. Balčikonis yra pavartojęs jį *prielinksnio* reikšme. Sangrąžos afiksas *-si* šiandien vadinamas dalelyte, o J. Jablonskio ankstesniuose darbuose jis laikomas įvardžiu (*grįštamasis išvardis*). Sekdamas senu įpročiu, J. Balčikonis taip pat kartais jį pavadina *įvardžiu*.

Kalbant apie terminų reikšmes, atskirai reikėtų aptarti dvi J. Balčikonio vartotų terminų grupes: *linksniuotė* I 99 – *linksniavimo paradigma* I 387 – *linksniavimas* II 18 – *trečiasis linksniavimas* II 18, *asmenavimas* II 198 – *pirmasis asmenavimas* I 355. Dabartinėje lietuvių kalbotyroje terminai *linksniuotė* ir *linksniavimas* įvardija skirtingas sąvokas – kaitymą linksniais ir linksniavimo paradigmą. Tačiau ankstyvuosiuose kalbininko darbuose *linksniavimas* ir *asmenavimas* reiškė ir atitinkamą kaitymo paradigmą. Dėl to šie terminai buvo dvireikšmiai, o tas kėlė nemaža nepatogumo.

Į atskirą grupelę galima atskirti terminus, kurie neturi sinonimų J. Balčikonio raštuose, tačiau sudarytų sinonimines poras su dabartinės lietuvių kalbotyros terminų sistemos terminais. Tai žodžiai, kuriais autorius savotiškai įvardijo įvairius kalbos reiškinius. Asimiliaciją patiriantiems priebalsiams jis vartojo terminą *abejojamas priebalsis* II 11. Dabar juos vadintume *supanašėjusiais* arba *asimiliuotais priebalsiais*, tie pavadinimai tiksliau išreiškia sąvokos esmę. Terminas *abejojamas priebalsis* nurodo tik klaidos galimybę. *Neigiamajai dalelytei* pavadinti yra pavartotas terminas *ginamoji dalelė* I 39ct. Jis įdomus tuo, kad jo darybai paimta senesnė žodžio *ginti* reikšmė „neleisti, neigti". Iš kitų terminų minėtini: *būtasis mėginimo laikas* II 49 (dabar *sudėtinis būtasis laikas*), *įjungimas* II 109 (dabar *laipsniškas prijungimas*), *pobūvio galininkas* I 289 (dabar *laiko trukmės galininkas*), *pereinamasis veiksmažodis* II 100 (dabar *galininkinis veiksmažodis*), *išeities sujungimas* II 122 (dabar *išvados sujungimas*).

Be aptartųjų, J. Balčikonio raštuose galima aptikti ir tokių terminų, kurie yra ne tik neįprastos formos, bet ir neturi jokių atitikmenų dabartinėje kalbotyros terminijoje. Kai kuriuos tokius, nežinia ko-

kius kalbos reiškinius įvardijančius terminus pavartojo ne pats J. Balčikonis. Jie pasitaiko jo recenzijose, kuriose kritikavo kolegas už neatsargumą, kuriant apibrėžimus tokioms kalbos sąvokoms, kurių nė nesama. Pavyzdžiui, jis atkreipė dėmesį į tokius abejotinus J. Murkos vadovėlio terminus, kaip *keičiamasis žodis* I 38ct, *perdedamasis žodis* I 38ct, *puošiamasis žodis* I 38ct, *dalinis žodis* I 38 ct.

Nors pats J. Balčikonis įtariai ir su nepasitikėjimu žiūrėjo į tokius kai kurių kalbininkų bandymus įvesti naujas kalbos sąvokas, tačiau ir jo darbuose pasitaiko netradiciškai suvokiamų dalykų. Panevėžio gimnazijos mokiniams parengtuose sintaksės konspektuose šalia įprastų *tarinio* ir *veiksnio* terminų, galima aptikti *psichologinio tarinio* II 87 ir *psichologinio veiksnio* II 87 terminus. Jais J. Balčikonis bando paaiškinti psichinius procesus, vykstančius žmogaus sąmonėje, kuriantis minčiai. Tai gana naujas požiūris į gramatikos mokslą, artinantis jį prie psichologijos ar psicholingvistikos dalykų.

Tuose pačiuose konspektuose į akį krinta dar du neįprasti terminai – *minkštoji balsė* II 6 ir *kietoji balsė* II 6. Minkštumas ir kietumas yra priebalsiams būdinga savybė, ir kažin, ar šiais požymiais įmanoma apibūdinti balsius. Iš pateikto šių terminų apibrėžimo galima suvokti, kad J. Balčikonis turėjo galvoje užpakalinius ir priešakinius balsius, kurie minkština ar kietina prieš juos einančius priebalsius. Akivaizdu, kad dėl jų atliekamos funkcijos balsiams buvo suteiktas toks pavadinimas. Jei autoriaus norėta pabrėžti šias funkcijas, gal būtų buvę tiksliau vartoti terminus *minkštinamosios* ir *kietinamosios balsės*. Atkreiptinas dėmesys ir į tai, kad tuo metu J. Balčikonis dar terminologiškai neskyrė garso ir raidės pavadinimų, nes garsus įvardino *balsėmis*.

Be to, J. Balčikonio darbuose skiriama tokių kalbos kategorijų rūšių, kurių nėra dabartinėje kalbotyroje, pvz.: *traukos veiksmažodis* I 161, *sutaptinis sakinys* II 83, *vietininkas antrasis* II 18. Šiuos terminus vartojo ir J. Jablonskis. Vietininku antruoju vadinamas iš esmės einamasis vidaus vietininkas, o pagal J. Balčikonį, toks vietininkas, kuris atsako į klausimą *kur*? Dėl *sutaptinio sakinio* termino kalbininkas jau abejojo – tekste šalia jo padėtas klaustukas. J. Jablonskis juo įvardijo sudedamuosius sakinius, kurie turi bendrą pa-

grindinę dalį, bet gali vienas su kitu sutapti ir virsti vienu sakiniu[7]. Tačiau iš pateiktų pavyzdžių matyti, kad sutapusiais sakiniais jis laikė vienarūšes sakinio dalis. Todėl visai pagrįstai J. Balčikonis suabejojo šiuo terminu ir vėliau jo atsisakė.

Be sinoniminių terminų, ilgalaikėje J. Balčikonio kalbotyros terminų sistemoje gana nemažai yra terminų variantų, kurie vienas nuo kito dažniausiai skiriasi kitokiu darybos formantu ar gramatine forma. Dalį tokių variantų sudaro įvardžiuotinės ir paprastosios terminų formos. Daug kalbotyros terminų sudaro opozicines poras ir jų žymima ypatybė, priešinga kito reiškinio ypatybei, išskiriama sugretinimo ar priešinimo būdu, todėl jie turėtų būti tik įvardžiuotinės formos, pvz.: *ilgas balsis* I 325 (plg. *ilgasis balsis* II 7), *ilga balsė* I 40 (plg. *ilgoji balsė*), *minkštas priebalsis* I 357 (plg. *minkštasis priebalsis* I 395), *moteriška giminė* I 266 (plg. *moteriškoji giminė* I 300), *rašoma kalba* I 99 (plg. *rašomoji kalba* I 44), *trečias asmuo* I 183 (plg. *trečiasis asmuo*), *trumpas balsis* I 325 (plg. *trumpasis balsis* II 7), *vyriška giminė* I 325 (plg. *vyriškoji giminė* I 271).

Kai kurie įvardžiuotiniai terminai turi variantus su priesaginiais ar kitokių formų žodžių junginiais, pvz.: *klasiškoji kalba* II 152 – *klasikinė kalba* II 152, *lyginamoji kalbotyra* II 164 – *lygintinė kalbotyra* II 165, *savinamasis įvardis* II 38 – *savybinis įvardis* I 236, *paprastasis būdvardis* I 302 – *paprastinis būdvardis* I 254, *sujungiamasis sakinys* I 373 – *sujungtinis sakinys* II 121. Kita terminų variantų grupė rodo, kad kilmininkas beveik visada konkuravo su kitomis būdvardžių ar dalyvių formomis: *vakarinių aukštaičių tarmė* I 233 – *vakarų aukštaičiai* I 233, *mažybinis veiksmažodis* I 180 – *mažybės veiksmažodis* I 377, *skiriamasis ženklas* I 58 – *skyriaus ženklas* I 58, *reikiamasis dalyvis* II 273 – *reikiamybės dalyvis* II 273, *minkštinamasis ženklelis* I 186 – *minkštumo ženklas* I 220. Šiuo metu tais atvejais pirmenybė teikiama variantams su kilmininku.

Variantais galima laikyti ir vienažodžius bei žodžių junginiu įvardytus terminus, pvz.: *vietos vardas* I 73 – *vietovardis* I 107, *neigia-*

---

[7] Jablonskis J. *Rinktiniai raštai.* – Vilnius, 1957. T.1. P. 539.

masis žodelis II 134 – *neigtukas* I 200, *klausimo ženklas* II 291 – *klaustukas* II 240. Vienažodžiai terminai daugeliu atžvilgių yra patogesni. Jie nepakenkia reikšmės tikslumui, be to, atitinka kalbos ekonomijos principą. Dėl to dabar dažniausiai ir vartojami. Kaip ir terminų sinonimų atveju J. Balčikonio „Rinktiniuose raštuose" yra terminų, kurių negalima laikyti tikraisiais variantais, nes jie buvo vartojami ne vienu laiku. Vienos formos yra senesnės už kitas ir vėliau išstumtos tobulesnių variantų, pvz.: *gimtis* II 17 – *giminė* I 182, *kryptis* II 132 – *kreipinys* II 132, *priešpriešinis sakinys* II 121 – *priešinamasis sakinys* II 121, *didžiulė raidė* II 5 – *didžioji raidė* I 58, *mažėlė raidė* II 5 – *mažoji raidė* I 58, *įvardinis būdvardis* I 134 – *įvardžiuotinis būdvardis* I 315.

Visi šie sinonimai ir variantai atspindi lietuvių kalbotyros terminijos raidą. Nors dalis jų ir neišliko kalboje, tačiau yra įdomūs terminologijos istorijos tyrėjams.

THE STRUCTURE AND DISTINCTIVENESS OF J. BALČIKONIS' TERMS OF LINGUISTICS

Summary

This paper deals with terms of linguistics used in Balčikonis' "Rinktiniai raštai" ("Selected works"). More than 1000 terms of linguistics are discussed according to their origin, structure and word formation, also their variety and topicality for today's linguistics is surveyed.

The main part of linguistic terminology used by Balčikonis consists of two-word terms naming specific concepts of linguistics. One-word terms were used less. Three-word terms are twice as rare as one-word terms. Terms of other structures are very rare in Balčikonis' works.

In respect of origin, terms of linguistics used by Balčikonis can be classified into three types: 1) terms created by terminologisation of some meaning of a word, 2) terms created by means of word formation, 3) terms borrowed from other languages. Terms of the first type are rare. The main part of Balčikonis' terminology consists of Lithuanian one-word derivates and complex terms. Most frequently Balčikonis used suffixation. Compounding was used less frequently. Even fewer terms were created using endings. Prefixation in Balčikonis terminology was also used very rarely. All international terms used by Balčikonis belong to the borrowings type. Most of them are taken from Greek and Latin.

Two and three word complex terms are classified according to the relationship between components of the phrase.

Ramunė ANDRIUŠKAITĖ
Vilniaus pedagoginis universitetas
Lituanistikos fakultetas
Lietuvių kalbotyros katedra
T. Ševčenkos 31
LT–2009, Vilnius

Gauta 2000 11 02